

Праваслаўная царква ў Заходняй Беларусі (1921–1939) паміж польскімі ўладамі і беларускім насельніцтвам: гісторыя і гістарыяграфія

УДК 930.23(438):94(476) «1921/1939»

Аляксандр ЦЫМБАЛ,
кандыдат гістарычных
навук, дацэнт

Аляксандр ЦЫМБАЛ. Праваслаўная царква ў Заходняй Беларусі (1921–1939) паміж польскімі ўладамі і беларускім насельніцтвам: гісторыя і гістарыяграфія. Артыкул прысвечаны вывучэнню становішча Праваслаўнай царквы ў Заходняй Беларусі ў 1921–1939 гадах. Царква з былога інстытута Расійскай імперыі апынулася ў новай рэчаснасці. З аднаго боку – неабходнасць пабудовы ўзаемаадносін з польскімі ўладамі, а з другога – дзейнасць сярод вернікаў, якія прадстаўлялі нацыянальныя меншасці міжваеннай Польшчы, а менавіта беларусы і ўкраінцы. Раскрыта праблема абвясчэння аўтакефаліі царквы ў Польшчы. Вывучаны адносіны з Каталіцкай царквой і рэвіндыкацыі праваслаўных святынь. Прааналізавана нацыянальнае пытанне ў царкве. Асобная ўвага звяртаецца на інтэрпрэтацыі становішча праваслаўя ў міжваеннай Польшчы ў гістарыяграфіі.

Ключавыя словы: Праваслаўная царква, Заходняя Беларусь, Польшча, аўтакефалія, нацыянальнае пытанне.

Alexander TSIMBAL. The Orthodox Church in Western Belarus (1921–1939) between the Polish authorities and the Belarusian population: history and historiography. The article explores how the Orthodox Church was doing in Western Belarus in 1921–1939. The Orthodox Church used to be an institution of the Russian Empire and when it found itself in a new reality it faced a number of challenges. On the one hand - the need to build relations with the Polish authorities, on the other – communication with the believers representing ethnic minorities of inter-war Poland, namely Belarusians and Ukrainians. The article examines the problem of declaring the church's autocephaly in Poland. The article looks into the relationship with the Catholic Church and the revindication of Orthodox churches, as well as the national question facing the Orthodox Church. Particular attention is paid to how the state of things in the Orthodox Church in inter-war Poland is interpreted in historiography.

Keywords: Orthodox Church, Western Belarus, Poland, autocephaly, national question.

Становішча Праваслаўнай царквы ў Заходняй Беларусі ў складзе міжваеннай польскай дзяржавы – дыскусійнае пытанне ў гістарыяграфіі. Яго вывучэнне пачалося яшчэ ў міжваенны час. Цікавасць да разнастайных праблем рэгіёна ў міжваенны перыяд была выклікана найперш патрэбамі вызначэння нацыянальнай палітыкі польскага ўрада. Вывучэнне нацыянальных меншасцей павінна было спрыяць выпрацоўцы канкрэтных механізмаў і шляхоў іх інтэграцыі ў польскую дзяржаву. Гісторыкамі СССР інтэрпрэтацыя знаходжання заходнебеларускага рэгіёна ў складзе Польшчы разглядалася як праява каланіяльнай палітыкі, а канфесійная гісторыя вывучалася ў рамках барацьбы рабочых супраць «клерыкалізму». У пасляваеннай сацыялістычнай Польшчы тэматыка т. зв. «крэсаў усходніх» фактычна знаходзілася

[ПРА АЎТАРА]

ЦЫМБАЛ Аляксандр Георгіевіч.

Нарадзіўся ў 1981 годзе ў Мінску. Скончыў гістарычны факультэт Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка (2004), аспірантуру (2008). З 2009 года – дацэнт кафедры гісторыі, сусветнай культуры і турызму Мінскага дзяржаўнага лінгвістычнага ўніверсітэта.

Кандыдат гістарычных навук (2009), дацэнт (2013).

Аўтар больш за 120 навуковых публікацый, манаграфіяў.

Сфера навуковых інтарэсаў: польская гістарыяграфія гісторыі Беларусі XX–XXI стагоддзяў, Другая сусветная вайна, палітыка памяці.

Мітрапаліт Дыянiсiй, кiраўнiк Польшкай аўтакефальнай
праваслаўнай царквы ў мiжваенны перыяд

Каложская царква. 1926 год

на перыферыі навуковых iнтэрэсаў гiсторыкаў з прычыны iдэалагiчных абмежаванняў i недасяжнасцi для польскiх даследчыкаў савецкiх архiваў. Распад Савецкага Саюза i сiстэмная трансфармацыя стварылi новую гiстарыяграфiчную сiтуацыю (палягчэнне доступу да архiваў, метадалагiчны плюралiзм), што спрыяла з'яўленню навуковых прац, прысвечаных вывучэнню становiшча рэлігiйных арганiзацый у Польшчы, якiя прадстаўляюць розныя погляды i падыходы.

Праваслаўная царква з прывiлеяванага веравызнання Расійскай iмперыi ў Польшчы ператварылася ў царкву рэлігiйных i нацыянальных меншасцей, у асноўным беларусаў i ўкраiнцаў. Iерархi былі вымушаны арганiзаваць царкоўныя структуры ў краiне, дзе пераважную большасць складалі вернiкi Рыма-каталiцкай царквы. Пагаршалi адносіны да праваслаўя i стэрэатыпы, што панавалi ў польскiм грамадстве i палiтычных колах: яны падкрэслiвалi русiфікатарскую ролю царквы i разглядалi праваслаўных вернiкаў як працiўнiкаў Польшчы i каталiцызму. Праваслаўная царква апынулася ў становiшчы памiж польскiм урадам i вернiкамі – праваслаўнымi беларусамi i ўкраiнцамі.

На пачатку 1920-х гадоў у польскага кiраўнiцтва не iснавала адзiнай канцэпцыi цi праграмы дзеянняў адносна Праваслаўнай царквы. Распрацоўвалiся некалькi варыянтаў канфесiянальнай палiтыкi. Першы падыход разглядаў неабходнасць лiквiдацыi цi выцяснення ўплыву Праваслаўнай царквы як магчыма далей на ўсход, што, аднак, пагражала рэлігiйнымi i мiжнацыянальнымi канфлiктамі, а таксама не спрыяла стабiлiзацыi сiтуацыi ва ўсходнiх ваяводствах. Акрамя таго, iснавала верагоднасць, што месца лiквiдаванага праваслаўя заняла б не Рыма-каталiцкая, а Грэка-каталiцкая царква. Другi падыход прадугледжваў арганiзацыйную перабудову царквы ў патрэбным дзяржаве кiрунку, а гэта значыць поўнае яе падпарадкаванне ўраду i выкарыстанне дзеля ўмацавання польскай дзяржаўнасцi [1, с. 79; 2, с. 68–69].

Праваслаўная царква ў мiжваенны перыяд адыгрывала значную ролю ў грамадскiм жыццi, а рэлігiйная сфера з'яўлялася прасторай канфлiктаў, у першую чаргу памiж праваслаўнымi i католiкамі, а таксама дзяржаўнай адмiнiстрацыяй. Прычынамі напружаных адносiн былі не пытаннi тэалагii, а грамадска-палiтычныя, эканамiчныя i культурныя працэсы. Каталiцызм традыцыйна атаясамлiваўся з польскасцю, а Праваслаўная царква з Расiяй. Складаная гiсторыя ўзаемаадносiн Польшчы

з Расійскай дзяржавай цалкам адбіваліся на ўзаемаадносінах Каталіцкага касцёла, польскай адміністрацыі і Праваслаўнай царквы. Але ні каталіцкае польскае насельніцтва, ні ўлады, ні праваслаўныя рускія іерархі царквы не ўспрымалі змены, якія адбываліся сярод іх вернікаў, а менавіта абуджэнне нацыянальнай свядомасці беларусаў і ўкраінцаў. Значная частка царкоўных іерархаў і духавенства, што былі выхаваны ў рускім манархічным духу, чакала аднаўлення расійскай манархіі і не ўспрымала новую рэчаіснасць. Улады глядзелі на Праваслаўную царкву як інструмент русіфікацыі і імкнуліся далучыць грамадства Заходняй Беларусі да каталіцка-лацінскай культуры [3, с. 7–8]. Уплыў на стан царквы ў Польшчы аказвалі і беларускі і ўкраінскі нацыянальныя рухі, якія там набіралі сілу. Акрамя таго, на Заходнюю Беларусь уздзейнічалі працэсы, якія адбываліся ў БССР і СССР. Праваслаўная царква ў польскай дзяржаве не зведала такога разгрому, як у Савецкім Саюзе, аднак галоўнай умовай яе існавання з'яўлялася трансфармацыя і дзейнасць царкоўных інстытутаў і духавенства ў інтарэсах польскай дзяржаўнасці.

Праваслаўная царква, яе іерархі, духавенства і вернікі сутыкнуліся з шэрагам выклікаў у польскай дзяржаве. Можна назваць тры асноўныя праблемы, якія вызначалі асаблівасці функцыянавання царквы: абвяшчэнне аўтакефаліі царквы ў Польшчы; адносіны з Каталіцкай царквой і рэвіндыкацыі праваслаўных святынь; нацыянальнае пытанне ў царкве. Інтэрпрэтацыя становішча праваслаўя ў міжаваеннай Польшчы таксама стала прадметам дыскусіі ў гістарыяграфіі.

Абвяшчэнне аўтакефаліі

Праблема праваслаўя разглядалася ўладамі ў кантэксце супрацьстаяння інтарэсаў польскай дзяржаўнасці і замежнай свецкай і духоўнай улады ў СССР. Патрыярх Ціхан і большасць духавенства не лічылі трывалым міжнароднае становішча, якое склалася ў пачатку 1920-х гадоў, і спадзяваліся на хуткае аднаўленне Расійскай імперыі. Аднак стабілізацыя і ўмацаванне ўлады бальшавікоў і іх рэлігійная палітыка прывялі да глыбокага крызісу ў Рускай праваслаўнай царкве, якая трапіла амаль у поўную залежнасць ад савецкіх улад. Меркавалася, што залежнае ад Маскоўскага патрыярхата праваслаўнае духавенства стане дэстабілізуемым фактарам на заходнебеларускіх тэрыторыях, таму было вырашана, што падмурак Праваслаўнай царквы ў Польшчы павінен будавацца на падставах аўтакефальнасці, якая была зацверджана на саборы епіскапаў у Варшаве 14–15 чэрвеня 1922 года [4, с. 129].

Паколькі кантакту з Маскоўскім патрыярхам Ціханам не было (ён быў арыштаваны бальшавікамі), звярнуліся з прашэннем аб зацвярджэнні рашэння да экуменічнага патрыярха ў Канстанцінопалі [5, с. 126]. Патрыярх Мялецый IV прыхільна паставіўся да просьбы і 13 мая 1923 года выдаў адпаведную пастанову [6, арк. 19–20].

Аўтакефалія была канчаткова зацверджана Канстанцінопальскім патрыярхам у 1925 годзе. Але засталіся пытанні адносна правамоцнасці прынятага рашэння. Заставалася перакананне ў неабходнасці атрымання згоды Рускай праваслаўнай царквы. Кошт такой царкоўнай незалежнасці быў вельмі высокі. Праблема аўтакефаліі стала крыніцай унутранага расколу і канфліктаў у царкве і грамадстве. Напружанасць яшчэ больш узмацнілася ў сувязі з забойствам 8 лютага 1923 года мітрапаліта Георгія – архіпастыра царквы ў польскай дзяржаве, яго здзейсніў архімандрыт Смарагд. Епіскапат не толькі не дасягнуў поспехаў у перамовах з польскім урадам, але нават паслабіў сваю пазіцыю ў адносінах з уладнымі структурамі.

Урад Польшчы, які выступіў ініцыятарам усталявання аўтакефаліі, яе абвяшчэнне лічыў вялікім поспехам. Аднак гэты акт аўтаматычна не звязваў праваслаўнае духавенства з польскімі дзяржаўнымі інтарэсамі. Прымяненне розных метадаў ціску на духавенства, асабліва на епіскапаў у выглядзе пазбаўлення епіскапскіх кафедраў, арыштаў, адпраўкі ў манастыры ці высылкі з краіны, як гэта было зроблена ў дачыненні да епіскапаў Еляферыя, Уладзіміра і Сергія, успрымалася праваслаўным насельніцтвам як праяўленне рэлігійнай і нацыянальнай дыскрымінацыі. Гэта адбівалася на грамадскіх настроях і не спрыяла планам асіміляцыі ўсходніх зямель, абуджала варажасць да польскай дзяржавы. У сваю чаргу міжнародны рэзананс справы праваслаўных архірэяў пагоршыў імідж Польшчы ў свеце.

Улады патрабавалі, каб духавенства прынесла прысягу «аб прызнанні аўтакефальнага ладу Праваслаўнай царквы, супрацоўніцтва ў яе ўвасабленні ў жыцці і прызнання ўсімі праваслаўнымі» [7, арк. 66–69].

Праваслаўнае насельніцтва, духавенства і епіскапы Заходняй Беларусі асудзілі самавольнае абвяшчэнне аўтакефаліі на епархіяльных з'ездах у Вільні і Гродне [5, с. 114–116]. Увядзенне аўтакефаліі рашэннем Сабора епіскапаў пад моцным ціскам улад выклікалі пратэст і ў беларускім палітычным асяроддзі. У справе арыштаў і высылкі епіскапаў складаліся запыты беларускіх паслоў у Сейм [8, с. 9]. У друку і падчас выступленняў у парламенце аўтакефалію і асабліва пазбаўленне епіскапаў

кіраўніцтва епархіямі характарызавалі як праявы дыскрымінацыйнай палітыкі дзяржавы ў адносінах да Праваслаўнай царквы і нацыянальных меншасцей.

Рашуча супрацьстаяў абвяшчэнню аўтакефаліі беларускі сенатар В. Багдановіч. У Вільні ён разам з аднадумцамі стварыў так званую патрыяршую абшчыну. Гэта група прызнавала юрысдыкцыю Маскоўскага патрыярха і не жадала падпарадкоўвацца Варшаўскаму мітрапаліту. За свае дзеянні яны былі адлучаны ад царквы [9, с. 229].

Рэвіндыкацыя праваслаўных святынь

Адной з істотных праблем у палітыцы польскіх улад адносна Праваслаўнай царквы ў Заходняй Беларусі была акцыя рэвіндыкацыі. Пад рэвіндыкацыяй разумеецца працэс перадачы Каталіцкай царкве рухомай і нерухомай маёмасці, што раней належала каталікам і грэка-каталікам, і была адабрана царскім урадам на карысць Праваслаўнай царквы пасля падзелаў і далучэння часткі Рэчы Паспалітай да Расійскай імперыі. Беларускі гісторык А. Ганчар лічыць, што ў 1861–1901 гадах на тэрыторыі Беларусі ў Каталіцкай царквы было адабрана 296 храмаў, 207 з якіх былі перароблены ў праваслаўныя цэрквы [10, с. 9]. Польскі даследчык Е. Пацук называе 1025 касцёлаў і 390 уніяцкіх цэркваў, якія знаходзіліся на тэрыторыях, што ўвайшлі ў склад Польшчы [11, с. 348]. А. Мірановіч адзначае, што па падліках польскіх улад у 1914 годзе ва ўладанні Праваслаўнай царквы знаходзілася 640 былых уніяцкіх і 240 каталіцкіх храмаў [12, с. 89].

Справа рэвіндыкацыі мела палітычна-рэлігійны і матэрыяльны характар. Расійскай імперыяй, у склад якой у свой час уваходзілі беларускія землі, будаваліся цэрквы як сімвал царскай улады. Праваслаўнай царкве ў значных памерах былі перададзены ўладанні каталіцкай і ўніяцкай цэркваў. Пасля 1921 года Праваслаўная царква страціла статус дзяржаўнага інстытута на гэтай тэрыторыі і апынулася ў стане царквы рэлігійных і нацыянальных меншасцей. У польскіх палітыкаў, каталіцкага духавенства і вернікаў узнікла жаданне вярнуць раней адабраную маёмасць. Дзяржаўныя ўлады, з аднаго боку, былі вымушаны паддацца ціску каталіцкай большасці, а з другога, прытрымлівацца заканадаўчых норм і паважаць інтарэсы Праваслаўнай царквы.

Даследчыкі вылучаюць тры этапы рэвіндыкацыйных працэсаў у міжваенны перыяд. Яны адрозніваліся спосабамі і метадамі дзейнасці каталіцкіх колаў, пазіцыяй і ўдзелам дзяржаўных улад, формамі супраціўлення праваслаўнага насельніцтва і кліру [12, с. 86–96].

Першая хваля прыпадае на 1918–1924 гады і характарызуецца стыхійнасцю працэсу. У асноўным ініцыятарамі рэвіндыкацый былі прадстаўнікі мясцовага каталіцкага духавенства, часта пры ўдзеле войска і паліцыі. Рэвіндыкацыі спрыяў факт, што большасць культавых будынкаў не дзейнічала і была пакінутая духавенствам, якое выехала ў эвакуацыю. Рэвіндыкацыя адпавядала інтарэсам Каталіцкай царквы, але супярэчыла дзяржаўным інтарэсам, бо выклікала канфлікты ў грамадстве і не спрыяла інтэграцыі ўсходніх зямель. Адміністрацыйна-паліцэйскія метады рэвіндыкацыі

Архіпастыры Гродзенскія (справа налева): архіепіскап Палескі А. Іназемцаў, мітрапаліт Д. Валедзінскі, архіепіскап Віленскі Ф. Феадосьеў, епіскап Гродзенскі А. Грамадскі

Уручэнне міністру вераспавяданняў Статута Праваслаўнай царквы ў Польшчы. 1938 год

Гродна. Царква Аляксандра Неўскага.
Разабрана ў 1939 годзе

не ўпісаліся ў нормы дэмакратычнай дзяржавы і выявілі неабходнасць заканадаўчага вырашэння праблемы царкоўнай уласнасці. Спрэчным застаецца пытанне аб колькасці занятых католікамі храмаў. К. Сракоўскі прыводзіў лічбу 400 храмаў, рэвіндыкаваных у першы год існавання адноўленай польскай дзяржавы, а ўсяго за 1918–1924 гады – 500 [13, с. 44]. В. Касцюк таксама лічыць, што было адабрана 400 храмаў, а менавіта ў Палескай епархіі – 24 царквы і 2 капліцы [14, с. 81]. У 1923 годзе сенатар Герштынскі з украінскага клуба паведамляў, што польскія ўлады на беларускіх і ўкраінскіх землях зачынілі 250 цэркваў [15, арк. 299]. А. Мірановіч сцвярджае, што ў 1918–1924 гадах ва ўладанне Каталіцкай царквы перайшло 315 царкоўных будынкаў, у тым ліку 175 уніяцкіх і 140 каталіцкіх [12, с. 83–85].

Другі этап рэвіндыкацыі вызначаецца з 1929 года. Фармальнай нагодай была пастанова Вярхоўнага суда аб сканчэнні тэрміну даўнасці на вяртанне ўласнасці, страчанай у часы царызму. Каталіцкія біскупы падалі 614 іскаў аб вяртанні маёмасці супраць інстытутаў, якія рэпрэзентавалі Праваслаўную царкву. Адначасова было пададзена 32 іскі супраць дзяржаўнай казны і 109 – супраць прыватных асоб [12, с. 93]. Усяго – 755 іскаў. Сустрэкаюцца і іншыя звесткі. Згодна заяве ад 6 студзеня 1930 года міністра веравызнання С. Чэрвінскага – 724 (692 іскі да праваслаўных кансісторый і 32 да ўрада) [16, с. 2]. У Віленскай епархіі планавалася адабраць 71 царкву [17, с. 62], у Гродзенскай – 159 храмаў з 174 [18, с. 166], а ў Палескай – 248 з 320 [16, с. 30].

Польскі даследчык В. Мыслек звяртаў увагу, што адначасова Каталіцкай царквой была распачата прапагандысцкая акцыя ў падтрымку сваіх патрабаванняў. Маштабнае закрыццё і разбурэнне храмаў, прымусовая атэізацыя насельніцтва ў Савецкім Саюзе адбівалася і на Заходняй Беларусі. Каталіцкая царква падкрэслівала неабходнасць узмацнення сваіх пазіцый у сувязі з яе вядучай роляй у барацьбе з камунізмам і атэізмам [18, с. 167].

Пазіцыю ўлад ахарактарызаваў Х. Вычаўскі, які адзначаў, што ўрад, хоць і падтрымліваў жаданні Каталіцкай царквы, але, апасаючыся пратэстаў, быў вымушаны заняць пазіцыю справядлівага суддзі. Вярхоўны суд Польшчы 16 студзеня 1934 года прыняў рашэнне аб немагчымасці ажыццяўляць рэвіндыкацыю судовым шляхам [19, с. 171].

Трэці этап рэвіндыкацыі і «ўзмацнення польскага элемента» на ўсходніх землях міжваеннай Польшчы здзяйсняўся ў 1937–1939 гадах. Галоўную ролю ўжо адыгрывалі ўлады і войска. Як сцвярджаў польскі гісторык А. Хайноўскі, гэты перыяд праяўляўся ў звароце да польскасці асоб і груп насельніцтва, продкі якіх належалі да польскай нацыі ці культуры, а ў сферы рэлігіі – звязаны прымуковым зваротам у Рыма-каталіцкую веру [20, с. 227]. Дзеля паскарэння асіміляцыйных працэсаў летам 1938 года паводле загаду ўлад пачалі масава разбураць праваслаўныя храмы на Холмшчыне і Падляшшы. У гэты ж час была знішчана і царква Аляксандра Неўскага ў Гродне. Менавіта падчас трэцяй хвалі рэвіндыкацыйных працэсаў стаў відавочным рэгіянальны падзел у палітыцы адносна Праваслаўнай царквы ў Польшчы. На этнічна польскіх

і часткова заходнеўкраінскіх землях рэалізоўвалася «ліквідацыйная» канцэпцыя. У той час у Заходняй Беларусі ўлады здзяйснялі іншы падыход да праблемы праваслаўя, які прадугледжваў арганізацыйную перабудову царквы ў патрэбным дзяржаве кірунку, што праявілася перш за ўсё ў яе паланізацыі.

Нацыянальнае пытанне ў царкве

Польскі ўрад лічыў неабходным прыстасаваць Праваслаўную царкву да новых палітычных умоў і дамагаўся дэрусіфікацыі і паланізацыі царквы. Царква павінна была набыць польскія культурна-моўныя характарыстыкі і стаць інструментам паланізацыі, нацыянальнай і культурнай асіміляцыі насельніцтва Заходняй Беларусі, ператварэння беларусаў у «палякаў праваслаўнага веравызнання». Царкоўныя структуры мусілі спрыяць хутчэйшай інтэграцыі паўночна-ўсходніх ваяводстваў з астатнімі польскімі тэрыторыямі, а праваслаўе павінна было стаць сродкам ідэнтыфікацыі насельніцтва з Польшчай і польскасцю.

Характэрна, што ў пачатку 1920-х гадоў даследчыкі крытычна ацэньвалі польскую нацыянальную палітыку. Праблемы нацыянальна-рэлігійнага жыцця разглядаліся ў працах К. Сракоўскага, які ў сваім даследаванні, напісаным на замову польскага прэм'ера У. Сікорскага ў 1923 годзе, паказаў маніпуляцыі падчас перапісу насельніцтва 1921 года, што прывялі да ўзнікнення вялікай групы праваслаўных палякаў, як апоры для будучай паланізацыі царквы. На яго думку, перапіс павялічыў колькасць палякаў амаль на 20 % за кошт праваслаўных, бо з'явіліся палякі праваслаўнага веравызнання колькасцю каля 230 тыс., ці амаль 20 % увогуле ўсіх палякаў у трох паўночна-ўсходніх ваяводствах. Непраўдападобна, на думку К. Сракоўскага, выглядала нацыянальна-канфесійная структура перапісу, калі беларусаў налічвалася менш чым праваслаўных, а палякаў больш чым католікаў [13, с. 5–6].

Менавіта з паўночна-ўсходнімі ваяводствамі Польшчы польскі ўрад звязваў асаблівыя надзеі ў паланізацыі. Выказвалася перакананне, што з цягам часу пры адпаведнай палітыцы і пад уплывам польскай культуры беларусы стануць «палякамі праваслаўнага веравызнання» [21, арк. 23]. На працягу ўсяго міжваеннага перыяду польскія ўлады стваралі прававыя і арганізацыйныя ўмовы для паланізацыі царквы. Гэтаму павінны былі садзейнічаць: увядзенне польскай мовы ў набажэнствы, пропаведзі, навучанне рэлігіі і царкоўнае справаводства, пераход на Грыгарыянскі каляндар, выданне малітоўнікаў і літургічных тэкстаў на польскай мове, стварэнне духоўнай семінарыі ў Варшаве пры ліквідацыі семінарыі у Вільні і Крамянцы, патрабаванні мець польскае грамадзянства і валодаць польскай мовай, каб атрымаць пасаду святара, павелічэнне колькасці святароў-палякаў і назначэнне іх на епіскапскія кафедры, стварэнне руху «праваслаўных палякаў» з мясцовага насельніцтва, які павінен быў забяспечыць шырокую грамадскую апору для паланізацыі царквы.

Найбольш выразна палітыку польскай дзяржавы ў адносінах да Праваслаўнай царквы ў Заходняй Беларусі напрыканцы 1930-х гадоў характарызуе выказванне кіраўніка Дэпартаменту веравызнанняў Міністэрства веравызнанняў і публічнай асветы П. Дуніна-Баркоўскага на канферэнцыі ў Брэсце ў 1939 годзе: «Палітыка адносна Праваслаўнай царквы накіравана на поўную дзяржаўную асіміляцыю праваслаўнага насельніцтва, а таксама на павелічэнне, дзе гэта толькі магчыма, экспансіі польскай культуры. Можам ясна сказаць, што ў адносінах да тэрыторыі Віленскага, Палескага, Беластоцкага, Люблінскага і трох паўночных павеатаў Валынскага ваяводства ставім за мэту паланізацыю. Мэту гэтую патрэбна дасягнуць, і гэта не падлягае дыскусіі, затое неабходна надаць дыскусіі метады, якімі будзем карыстацца. Спецыяльны націск неабходна зрабіць на раён Гродна – Беласток – Палессе – Навагрудак як найбольш падатлівы» [2, с. 86].

У польскай дзяржаве актыўна дзейнічаў беларускі рух, які выступаў за адраджэнне і ўз'яднанне Беларусі. Беларускія дзеячы ў міжваеннай Польшчы спрабавалі выкарыстаць патэнцыял царквы для абуджэння нацыянальнай самасвядомасці з мэтай супрацьстаяння гвалтоўнай паланізацыі. Аднак немагчымасць ажыццяўлення ідэі беларусізацыі Праваслаўнай царквы абумовілі некалькі фактараў. У першую чаргу – сацыяльная абмежаванасць руху за беларусізацыю рэлігійнага жыцця, за гэта выступала нешматлікая беларуская інтэлігенцыя і палітычныя дзеячы, якія хоць і стварылі шэраг арганізацый з мэтай прапаганды неабходнасці ўвядзення беларускай мовы ў царкву, але не атрымалі шырокай грамадскай падтрымкі. Асноўныя сельскія масы насельніцтва засталіся абыякавымі да гэтага пытання. Сам беларускі рух за беларусізацыю царквы быў абмежаваны Віленскай епархіяй і быў непрыкметны ў іншых рэгіёнах. Праваслаўнае духавенства, і асабліва іерархі царквы, выступалі хутчэй супраць магчымага ўвядзення беларускай мовы. Частка святароў мясцовага паходжання спрыяла беларускай культурна-асветніцкай справе, але не імкнулася супрацоўнічаць з грамадскімі арганізацыямі ў справе беларусізацыі царквы. У сваю чаргу польскія ўлады імкнуліся любымі сродкамі

не дапусціць беларусізацыі царквы, бо гэта перашкаджала рэалізацыі галоўнай мэты рэлігійнай палітыкі адносна праваслаўя ў Заходняй Беларусі, а менавіта, паланізацыі Прусаў і Польшчы.

Царкоўныя іерархі не жадалі дапускаць экспансіі каталіцызму і польскасці і непрыхільна ставіліся да памкненняў Прусаў і ўкраінцаў. Аднак епіскапат хутчэй пагаджаўся на паланізацыйныя працэсы ў Прусаў і Польшчы. Як адзначала ў 1934 годзе «Варшаўская газета», рускія дзеячы ў царкве з прычыны сваёй малалікасці, а таксама адчуваючы пагрозу з боку іншых нацыянальных рухаў, асабліва ўкраінскага, будуць вымушаны шукаць апоры ў польскім урадзе і праводзіць палітыку, якая не супярэчыць польскім дзяржаўным інтарэсам [23, с. 53]. Увядзенне польскай мовы ў набажэнствы і пропаведзі, спяванне царкоўнымі хорами польскіх патрыятычных песняў вялі толькі да кампраметацыі кліру. Вернікі часцей масава пакідалі храмы [24, с. 104].

Сучасныя дыскусіі аб стане царквы ў міжваеннай Польшчы

Пры аналізе гістарыяграфічных інтэрпрэтацый выразна відаць разыходжанне ў ацэнках становішча Прусаў і Польшчы ў міжваеннай Польшчы і Заходняй Беларусі. Адным з першых аўтараў, хто стварыў цэласную карціну праваслаўя ў міжваеннай Польшчы, была М. Папежыньска-Турэк. Даследчыца разглядала палітыку польскай дзяржавы адносна праваслаўя з перспектывы інтэграцыі ўсходніх тэрыторый, населеных Прусаў і ўкраінцамі. На яе думку, дзейнасць урада, накіраваная на ўзмацненне ідэнтыфікацыі няпольскага насельніцтва з Польшчай, ляжала ў кірунку нацыянальнай асіміляцыі і адмовы ад істотных для Прусаў і ўкраінцаў каштоўнасцей: мовы, традыцый, веравызнання і дзяржаватворчых памкненняў [24, с. 443]. Аўтар крытычна разглядала палітыку ўлад да царквы, характарызуючы яе як інструментальную, накіраваную на выкарыстанне Прусаў і Польшчы ўрадам для ўмацавання польскай дзяржаўнасці або нават на выкараненне праваслаўя [25].

Фундаментальнасцю вызначаюцца даследаванні вядомага беластоцкага знаўцы гісторыі Прусаў і Польшчы А. Мірановіча [26]. Навукоўцам вывучаліся практычна ўсе бакі функцыянавання царквы ў польскай дзяржаве. Аднак яго працы носяць пераважна аглядны характар, у асноўным у іх ахарактарызаваны праграмныя ўстаноўкі канфесіянальнай палітыкі польскіх улад. Неабходна адзначыць, што даследаванні А. Мірановіча маюць выразны канфесійны характар і інтэрпрэтуюць гісторыю царквы з пераважна праваслаўнага пункту гледжання, ствараючы дастаткова аднамерны вобраз гісторыі.

У выдадзенай у 2013 годзе працы В. Калбука «Прусаў і Польшчы ў міжваеннай Польшчы» праблема прадстаўляецца з іншага боку. Аўтар сцвярджае, што рэвіндыкацыя, разбурэнні царкваў, неаунія, навязванне Прусаў і Польшчы прававых норм, згодных з польскімі дзяржаўнымі інтарэсамі, нельга называць пераследам праваслаўя ў Польшчы. На яго думку, падобны погляд паўстаў у гістарыяграфіі, бо большасць публікацый звязана з праваслаўным асяроддзем, якое імкнулася абараніць сябе. В. Калбук лічыць, што праблему праваслаўя неабходна разглядаць комплексна, з улікам сітуацыі не толькі ў міжваеннай Польшчы, але і СССР, дзе Прусаў і Польшчы царква, святары і вернікі знаходзіліся ў выключна цяжкім стане. У такім кантэксце ацэнка дзяржаўна-царкоўных адносін у Польшчы як праследвання з'яўляецца інсінуацыяй і не адпавядае рэчаіснасці. Цяжкасці Прусаў і Польшчы царквы былі аб'ектыўна выкліканы неабходнасцю прыстасавання да новых дзяржаўна-палітычных умоў, што, зразумела, выклікала фрустрацыю ў духавенства і вернікаў. Як падкрэслівае В. Калбук, гэта не азначае, што ў палітыцы адносна Прусаў і Польшчы царквы не былі зроблены памылкі, але ў цяжкі міжваенны час, поўны канфліктаў і небяспекі, немагчыма было адназначна і хутка вырашыць, якія дзеянні і метады ўзаемаадносін з Прусаў і Польшчы царквой будуць верныя ў доўгатэрміновай перспектыве [3, с. 9]. Адпаведна, асновай польскай палітыкі адносна праваслаўных вернікаў не з'яўлялася імкненне да ліквідацыі канфесіі, а Католіцкая царква, паводле аўтара, толькі шукала ахвотных сярод праваслаўных да пераходу ў каталіцызм. Калі і здараліся выпадкі, якія парушалі добраахвотныя прынцыпы, то яны былі спарадычнымі і выпадковымі [3, с. 166–167]. Аўтар прапануе апалагетычны польскай дзяржаве погляд і прадстаўляе наратывы, якія выключае інтарэсы беларускага насельніцтва і духавенства ў Заходняй Беларусі і пакідае па-за ўвагай адназначна рэпрэсіўныя метады канфесійнай палітыкі ўлад. У цэнтры ўвагі знаходзяцца польскія дзяржаўныя інтарэсы, але праблема правоў нацыянальных меншасцей, якія заканадаўча гарантаваліся і не забяспечваліся на практыцы, не ўздымаецца.

Дыскрымінацыйная дзейнасць польскіх улад выклікала супраціўленне насельніцтва і пашырэнне антыдзяржаўных настрояў, якія пагражалі хваляваннямі ў Заходняй Беларусі і перашкаджалі ўрадавым планам этнічнай уніфікацыі паўночна-ўсходніх ваяводстваў з астатнімі рэгіёнамі краіны. Асіміляцыйныя планы польскага кіраўніцтва падштурхоўвалі святароў

і вернікаў да нацыянальнага самавызначэння і фарміравалі антыпольскія погляды ў заходнебеларускім грамадстве, што спрыяла росту нацыянальнай свядомасці беларусаў. Верасень 1939 года стаў тэстам для польскай палітыкі паланізацыі і інтэграцыі Заходняй Беларусі, які польская дзяржава праваліла. У выніку абсалютная большасць насельніцтва рэгіёна не ідэнтыфікавала сябе з Польшчай і вітала Чырвоную армію.

Артыкул паступіў у рэдакцыю 19.07.2021 г.

Даследаванне выканана пры падтрымцы Беларускага рэспубліканскага фонду фундаментальных даследаванняў у рамках навуковага праекта Г20Р-011.

[СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ]

1. Kalina, M. Polonizacja Cerkwi prawosławnej w województwie białostockim (1918–1939) / M. Kalina // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – 1995. – № 2 (4). – S. 74–105.
2. Давідзюк, М. Справа беларусізацыі Праваслаўнай царквы ў святле палітыкі польскіх дзяржаўных улад 1918–1939 / М. Давідзюк // Беларус. календар. – Беласток, 1990. – С. 67–92.
3. Kołbuk, W. Cerkiew prawosławna w Polsce międzywojennej / W. Kołbuk. – Lublin: KUL, 2013. – 244 s.
4. Borkowski, A. Pertraktacje rządu polskiego z patriarchatem ekumenicznym w sprawie przyznania autokefalii Kościołowi prawosławnemu w Polsce w latach 1920–1923 / A. Borkowski // Autokefalie Kościoła prawosławnego w Polsce / Uniw. w Białymstoku; pod. red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik. – Białystok: Wydaw. Uniw. w Białymstoku, 2006. – S. 123–138.
5. Свитич, А. Православная Церковь в Польше и её автокефалия / А. Свитич // Православная Церковь на Украине и в Польше в XX столетии 1917–1980 гг.: сб. / редкол.: В. Чаплин [и др.]; предисл. И. Соловьёва. – М.: Крутицкое Патриаршее подворье; Общ-во любителей церк. истории, 1997. – С. 88–298.
6. Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці. – Ф. 2059. Воп. 1. Спр. 14.
7. Archiwum Akt Nowych. Ministerstwo wyznań religijnych i oświecenia publicznego. – Спр. 1022.
8. Інтэрпеляцыі беларускіх паслоў у польскі сойм 1922–1926 г.: зб. дак. аб панскіх гвалтах, катаваннях і здзеках над сялянамі і рабочымі Заходняй Беларусі. – Мінск: Бел. дзярж. выд-ва, 1927. – 496 с.
9. Цыпин, В.А. История Русской Церкви 1917–1997 / В.А. Цыпин. – М.: Изд-во Спасо-Преображ. Валаам. монастыря, 1997. – 830 с.
10. Ганчар, А.И. Деятельность Римско-католического костела по сохранению позиций католицизма на территории Беларуси (1864–1905 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / А.И. Ганчар; НАН Беларуси, Гос. науч. учр. «Институт истории». – Минск, 2007. – 21 с.
11. Pacuk, J. Polityka państwa polskiego wobec ludności białoruskiej w latach 1919–1926 (Problemy podstawowe): rozprawa doktorska / J. Pacuk. – Warszawa, 1980. – 676 s.
12. Mironowicz, A. Rewindykacja prawosławnych obiektów sakralnych w II Rzeczypospolitej / A. Mironowicz // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – 2004. – № 21. – S. 83–103.
13. Srokowski, K. Sprawa narodowościowa na kresach wschodnich / K. Srokowski. – Kraków: Druk. «Czasu», 1924. – 56 s.
14. Костюк, В. История Полесской епархии (1922–1944) / В. Костюк. – Брест: Брест. обл. тип., 1999. – 152 с.
15. Archiwum Akt Nowych, MWR i OP. – Спр. 987. Арк. 299.
16. Процес за православні царквы. Справа так зв. ревіндкацыйных судовых процесаў про передачу 724 православных святых Римо-католицькому костелові. Частина перша Волинь і Полісся / Зібрав та опрац. В. Косоноцкий; ред. І. Кедрин. – Варшава: Видання Української Парляментарної Репрезентації, 1930. – 65 с.
17. Касяк, І. 3 гісторыі Праваслаўнай царквы беларускага народу / І. Касяк. – Н. У.: БЦР, 1956. – 190 с.
18. Mysiek, W. Przedmurze. Szkice z dziejów Kościoła katolickiego w II Rzeczypospolitej / W. Mysiek. – Warszawa: Wydaw. Spółdzielcze, 1987. – 251 s.
19. Wyczawski, H.E. Cerkiew prawosławna w II Rzeczypospolitej / H.E. Wyczawski // Kościół w II Rzeczypospolitej: pr. zbior. / Katolicki Uniw. Lubelski; pod red. Z. Zielińskiego, S. Wilka. – Lublin: KUL, 1981. – S. 165–174.
20. Chojnowski, A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939 / A. Chojnowski. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakł. Nar. im. Ossolińskich. Wydaw. PAN, 1979. – 242 s.
21. AAN, MWR i OP. – Спр. 975.
22. Борщевич, В.Т. Українська православна церква на Волині у 20–40-х рр. XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.Т. Борщевич; НАН України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2000. – 189 л.
23. Мірановіч, Я. Найноўшая гісторыя Беларусі / Я. Мірановіч. – СПб.: Неўскі прасцяг, 2003. – 243 с.
24. Papierzyńska-Turek, M. Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia w 1918–1939 / M. Papierzyńska-Turek. – Warszawa: PWN, 1989. – 482 s.
25. Papierzyńska-Turek, M. Chcieli prawosławie w Polsce wykorzenić / M. Papierzyńska-Turek // Przegląd prawosławny. – 1998. – № 7. – S. 6–9.
26. Mironowicz, A. Kościół prawosławny w Polsce / A. Mironowicz. – Białystok: Zakł. Poligraficzny OFFSET-PRINT, 2006. – 917 s.